

Шевченкова концепція людини хвилювала й захоплювала своєю піднесеністю та оптимізмом. Виклики часу змушували митців шукати відповіді на них. Художнє слово письменників кристалізувалося, збагачувалося, приносячи естетичну насолоду читачам від їх творів.

Література: Романенко О. Тарас Шевченко у дзеркалі масової культури // Щур Н.О. Шевченківська тема в драматургії 20-х років ХХ століття // Шевченкознавчі студії: / зб. наук. праць. – Вип. 3. – К.: Київ. нац. у-т імені Тараса Шевченка – С. 77 – 83.; Фащенко В. «Чия правда, чия кривда»? Тарас Шевченко і Микола Хвильовий // У глибинах людського буття. Літературознавчі студії. – Одеса: Маяк, 2005. – С. 623 – 638.

Наталія Троша, асп. (Глухів)

УДК 821.161.1

Концепт української історії в «Щоденнику» Олександра Довженка

У статті розглядається «Щоденник» О. Довженка як літературна й історична спадщина митця. Увага акцентується на домінуючій у ньому проблемі збереження історичної пам'яті й національної самосвідомості українців.

Ключові слова: літературна спадщина, щоденникові записи, національна свідомість, історична пам'ять.

The «Diary» of A. Dovzhenko is regarded in the article, as a literary and historical heritage of the author. The attention is accented on the fact that the dominant in it is the problem of preservation of historical memory and national consciousness of Ukrainians.

Key words: literary heritage, diary records, historical memory, the national consciousness.

В статье рассматривается «Дневник» А. Довженко как литературное и историческое наследие автора. Внимание акцентируется на доминирующей в нем проблеме сохранения исторической памяти и национального самосознания украинцев.

Ключевые слова: литературное наследие, дневниковые записи, национальное сознание, историческая память.

Ступінь зрілості нації визначається увагою до минулого, до збереження історичної пам'яті, заповнення невідомих сторінок у суспільному і мистецькому житті не лише держави, але й у біографіях її видатних митців. Адже, як відомо, «народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців» [Довженко 2008: 242].

До когорти геніїв, які залишили помітний слід в українській культурі й історії, належить Олександр Довженко. Попри численні наукові розвідки, присвячені митцю, його літературна й епістолярна спадщина висвітлена лише частково. Набагато успішнішою ця робота стала в добу розбудови Української держави. Зокрема, після розсекречення нових архівних документів, що дозволило звільнити від цензурних пут чимало сторінок творчої біографії письменника, який мав небезпечні для свого часу думки. Сучасне літературознавство постійно збагачується новими дослідженнями. Серед найвагоміших здобутків останніх десятиліть щодо вивчення творчості й самої постаті О. Довженка слід назвати праці О. Гончара, Є. Сверстюка, С. Мащенка, Т. Панасенко.

Довженко мав колосальний творчий потенціал, і навіть неможливо уявити, скільки втратила українська і світова література з його дочасною смертю. У своїй творчості митець гармонійно поєднував хист прозаїка, кінорежисера й публіциста. Літературний доробок письменника вражає лаконізмом, образністю й правдивістю, яка майже в повному обсязі втілювалася не в кіно чи літературних творах, а в особистому «Щоденнику». Прикметно, що відомий правозахисник Є. Сверстюк називає митця не інакше, як «першим в СРСР дисидентом, настільки прямим і відвертим, що його засудив сам Сталін з усім Політбюро ВКП(б)» [Сверстюк 2007: 145].

Тож ми маємо на меті розглянути «Щоденник» як літературну і історичну спадщину митця, довести домінантність у ньому проблеми збереження історичної пам'яті і національної свідомості українців.

Літературна спадщина Довженка сприймається як єдиний літопис національної катастрофи України. Кожний рядок сповнений болем і стражданнями, переживаннями за історичну долю українського народу. Запис у щоденнику від 4 грудня 1945 року свідчить про безмежні почуття митця: «Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем

серця» [Сверстюк 2007: 81]. Це стосується і його фільмів, і кіноповістей, і драматичних творів, і оповідань, починаючи від «Звенигори», і закінчуючи «Поємою про море». Особливо багато їх у «Щоденнику», якого критики справедливо називають «документом доби», а Є. Сверстюк – «унікальними апеляціями до Правди у ХХ столітті» [Сверстюк 2007: 131]. Сам автор називав свій труд набагато скромніше – «записними книжками». «Щоденник» складають книжки, у яких відчувається мистецький розмах думки, любов до життя, ставлення до краси, записи про війну і її трагічні наслідки для народу. Поряд з цим тут міститься безліч нотаток про сюжети і архітектуру майбутніх п'єс, оповідань, сценаріїв.

Уперше Довженків «Щоденник» у скороченому вигляді було надруковано 1958 р. у журналі «Дніпро». Далі було видання спершу українською, а потім російською у зібраннях творів. Ці публікації стали справжньою сенсацією в тодішній країні. Нове покоління «шістдесятників» дізналося про автора насамперед із «Щоденників», а уже потім з кіно та літературних творів. З середини 60-х років декілька десятиліть поспіль відверті роздуми митця друкувалися й передруковувалися, проте не в повному обсязі, до того ж з невеликими змінами і доповненнями. Усі записи розпочиналися 1941 роком, і поділялися на дві частини: записні книжки і власне щоденникові.

Найбільш вагома частина записів, що становить приблизно вісімдесят відсотків, без поділу опублікована у 1990 році в київському виданні «Олександр Довженко. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник», упорядником якого був письменник Олександр Підсуха. Останній оголосив, що це «повний текст щоденникових записів (1941 – 1956)», які «в хронологічному порядку об'єднані в один твір під загальною назвою «Щоденник» [Довженко 1990: 5]. Ймовірно, Підсуха насправді вважав свою публікацію повною, оскільки в цьому його запевнила Юлія Солнцева. Тільки згодом стало відомо, що вона на той момент оприлюднила далеко не весь архів, а лише ту його частину, яку вважала менш небезпечною, і яка не викличе проблем у неї чи порушить світлу пам'ять її чоловіка. Серед небагатьох людей, котрі мали доступ до архіву (швидше за все його частини) були, крім

Підсухи, кінознавець Юхим Левін та тодішній директор Музею кіностудії імені Довженка Тетяна Дерев'янка.

Достеменно відомо, що деякі записи у «Щоденнику» були знищені самим автором у хвилини найбільшої небезпеки. Спираючись на свідчення Солнцевої, Підсуха описує випадок, як після засідання Політбюро в 1944 році, де кіноповість «Україна в огні» було піддано жорсткій критиці, Довженко «знищив три записні книжки» [Довженко 1990: 9]. Такою ж могла бути доля й багатьох інших записів, оскільки митець декілька разів потрапляв під опалу – і на початку 1930-х, і 1937-го. Можливо, було щось втрачено і в покинутій київській квартирі.

Відомо, що частина Довженкових записів, які після смерті митця не потрапили до державного архіву, зберігалася в сейфі у квартирі Солнцевої на Кутузовському проспекті в Москві. Ці декілька папок згодом потрапили до московських, а не українських архівів. Однак, за заповітом Солнцевої, яка пішла з життя 1989 р., велика частина згаданих матеріалів, у тому числі і щоденникових записів (фонд №2081 РДАЛМ), мала залишатися закритою для користувачів упродовж 50 років (відлік від 1989-го). Отже, до 2009 – 2010 років ні про яку нову публікацію не йшлося.

28 лютого 2013 року у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва відбулася знакова подія в українській літературі – презентація найповнішого видання щоденників Довженка «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939-1956». Це спільна робота українських і російських кінознавців і архівістів. Упорядники – В. Забродін, Є. Марголіт. Підготовкою тексту займалися В. Забродін, А. Євстигнєєва (російський текст); О. Чугунова, С. Тримбач (український текст). «Щоденникові записи» є першим науковим виданням текстів Довженка. Основою їх публікації стали рукописи, що зберігаються в особистому фонді Довженка (№2081) в РДАЛМ.

Як виявилось, у московських архівах знаходиться не багато матеріалів, що не були видані раніше. Отже, сенсації у новій книзі віднайти не вдасться. Проте вперше у цьому виданні друкуються довоєнні записи 1939 – 1941 років. Упорядники на 979 сторінках подають матеріали з 25 зошитів (а не з 4, як раніше). Окрім того, книга містить опис джерел, який дає уявлення про місце

зберігання, матеріал, на якому і чим написано, кількість сторінок кожного зошита, авторські примітки тощо.

Для читача особливу цінність у цьому виданні становлять записи 1939 року, а також інших років, що раніше не публікувалися. Це окремі аркуші різного формату і різної щільності. Послідовність довільна, що дає підстави висловити припущення, що ця одиниця зберігання зібрана не самим Довженком, а іншою особою. Здебільшого ці матеріали містять нотатки до майбутніх творів на тему колективізації, сенсу життя, смерті і безсмертя, становища інтелігенції, взаємовідносин між інтелігентними людьми, ставлення молоді до літератури і кіно, недостатня освіченість населення, долю художників і композиторів, менталітет українців, становище жінки в житті і мистецтві. Автор розмірковує над перспективними творчими планами: романами «Золоті ворота», «Загибель Чарлі Чапліна», «Робінзон»; драмами «Над Дніпром», «Заступник дурня», «Святослав»; комедіями «Молода кров», «Цар»; історичним діалогом «Розмова людини з звіром»; оповіданнями, новелами. Довженко записує свої роздуми з приводу снів і марень, паралельних діалогів, мізансцен, як літературних і кінематографічних прийомів. З Довженкових героїв знаходимо згадки про Мічуріна, Скидана, діда Семена, Кравчину. Серед імен відомих людей Довженко згадує Ейзенштейна, Леніна, Б. Шоу, Чарлі Чапліна, художників Ф. Кричевського, Мікельанджело.

Новим у виданні є також те, що нотатки збережені в тому вигляді й послідовності, як це було у самого автора, починаючи з першого зошита і закінчуючи останнім, хоча розміщені вони не в хронологічній послідовності. Таким чином, зберігається часовий паралелізм, отже, стає неможливим втручання в записи сторонніх осіб. Відтворена повністю і мова автора. Це особливо важливо в контексті того, що попередні публікації були редаговані упорядниками. Відтак Довженкові думки там до певної міри могли бути спотворені. Довженко ж, як відомо, був двомовною людиною, тому записи теж ведуться двома мовами. Інколи одне речення починається російською, а закінчується українською і навпаки. Записи ж українською не завжди відповідають нормам сучасної літературної мови.

Загалом, тематика нових оприлюднених щоденникових записів мало чим відрізняється від раніше опублікованих. У них Довженко розмірковує про минуле й майбутнє України, економічне становище держави, демонструє своє ставлення до війни і до промахів керманічів, що ведуть до катастрофічних наслідків, сумує з приводу знищення інтелігенції. Максимально відвертий і щирий автор у тих частинах «Щоденника», котрі стосуються проблеми української історії, збереження історичної пам'яті.

Для Довженка історія – це не тільки минуле. Кожного співвітчизника він вважає її творцем. Так, як минуле втілюється у сучасному, так і «сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє <...> дороге й святе моє сучасне <...> стане теж колись минулим», – читаємо у кіноповіді «Зачарована Десна» [Довженко 2008: 47]. Історичний час, на переконання митця, збирає в єдине ціле «всі труднощі, злигодні й героїчність минулого, всі пристрасті сучасного і завбачення і передчуття своєї історичної долі» [Мащенко 2004: 82].

Вивчаючи історію свого народу, митець прагнув збагнути її сенс. «Перечитав знову історію України, – писав митець 27 квітня 1942 року. – Боже, до чого ж вона сумна й безрадісна. До чого невдала й безпросвітна. Ніде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більше нещасливі, ніж погані» [Довженко 2013: 111]. Українці мали великі й перспективні екзистенційні можливості для свого розвитку, проте історична доля не була до них милостивою: «Не судилося нам розцвісти в житті. Все було у нас для цього – і земля добра, і багатства, і люди чесні і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли – не вистачило тільки доброї долі. Погубила нас нещаслива наша географія і невдала наша історія» [Довженко 2013: 230]. Справді, географічно Україна знаходиться на перехресті зіткнення інтересів ряду народів-завойовників, які шматували її на частини, роз'єднуючи народ. «Нема в світі другого народу з такою безмірно жахливою долею. Нема і не буде в Європі пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на угоду підлих кон'юктур» – занотовує свої роздуми митець 30 червня 1945 року [Довженко 2013: 342].

Споконвічне пригноблення нашого народу іноземними і своїми правителями, жорстока експлуатація змушували боротися за краще життя, за волю. Тому тривалий період в історії – це боротьба

за визволення. Наш народ змушений був проливати кров, замість того, щоб будувати, створювати. На думку Довженка, це призвело до того, що у 50-х роках ХХ століття Україна – це суцільні бідні села, міст мало, і вони в основному невеликі, а видатні споруди в них рідкість [Мащенко 2004: 83]. Біда нашого народу в тому, що, знаходячись географічно у «пограниччі», він не знайшов у собі сил і мудрості побороти процеси денаціоналізації, деструкції національної самосвідомості, що протягом століть здійснювалися різними імперськими тоталітарними режимами. Велика провинність у цьому лежить на політичних лідерах, які мали негативні риси особистості, що позбавляли можливості кинути виклик долі. Індивідуальне потім складалося у національне, в загальну байдужість, розгубленість.

До втрати національної гідності вела напруга і політика русифікації, що розпочалася у довоєнні роки, а в повоєнні посилилася. У «Щоденнику» автор згадує випадок, коли у Ворошиловградському інституті імені Шевченка, звичайно ж з викладанням російською мовою, у бібліотеці не було жодної книжки Шевченка [Довженко 2013: 239]. Письменник робить прогноз на найближче майбутнє, говорить, що українська середня школа має зникнути, коли вища школа переведена на російську мову, бо навчання у ній українською стає безперспективним. Так і сталося. Якщо в сільській місцевості школа ще лишалася українськомовною, то в містах навчання було переведено на російську мову (за винятком західноукраїнських земель). «Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...», – розмірковував письменник незадовго до своєї смерті 7 листопада 1956 року [Довженко 2013: 786].

У «Щоденнику», як уже йшлося, зафіксовано чимало начерків митця до майбутніх творів. Це здебільшого типові сцени, характерні для воєнного часу, коротенькі нотатки, що містять уривки сюжетів, діалоги між героями. Ці записи свідчать про серйозний підхід до вибору матеріалу для майбутніх творів. А головне – допомагають зрозуміти позицію автора, який може у деяких випадках прямо заявляти про симпатії чи антипатії до своїх героїв, давати їм оцінку, або ж, навпаки, приховувати свої думки у підтексті. Є. Сверстюк з цього приводу висловлює таке припущення: «Схоже на те, що він не мав де ховати своїх

щоденників, а тому прикривав їх лояльними фразами» [Сверстюк 2007: 134].

Чітка авторська позиція виявилася в повній мірі лише у деяких творах. Мова йде про кіноповість «Україна в огні», за яку автора було звільнено з посад і позбавлено всіх прав і чеснот, а також фільм «Іван». Згадані твори є згустками болю й невимовного жалю митця за долю народу. Після посмертної публікації записних книжок читачеві відкрилося найстрашніше обвинувачення Довженка в українському буржуазному націоналізмі. «Щоденникові записи того періоду дихають розпачем, страшнішим за смерть», – зауважує І. Кошелівець [Сверстюк 2007: 80]. На його думку, Довженко, як у житті, так і у творчості, перебував у суперечності з самим собою. Ця характерна особливість пояснюється насамперед його протистоянням добі деспотизму. «Врахування їх, цих суперечностей, конечно для розуміння його здобутків і поразок як у кіно творчості, так і в літературі, стільки ж і для розуміння трагізму його життя», – пише дослідник [Сверстюк 2007: 74].

Як відомо, Довженко, починаючи з 20 – 30-х років, перебував під пильним наглядом органів НКВС. На нього був заведений формуляр, у якому митець проходив під прізвиськом «Запорожець». Упродовж декількох років поспіль кожен його крок фіксувався, за ним підслуховували й підглядали, на нього постійно доносили. На роботі, вдома, у гостях Довженко перебував під негласним наглядом, про що знав сам, відчував міру відвертості у розмовах, не забував зображувати повагу до Сталіна. Лише наодинці зі своїм щоденником він був самим собою.

Багато цінного для розуміння світогляду Довженка можна віднайти у щоденникових записах його колеги по перу та товариша О. Гончара, що датуються 1994 роком. Зокрема, він пише про те, що чимало ще темних, зашифрованих місць у біографії митця, які міг би пояснити лише він сам. З впевненістю Гончар говорить про те, що зреалізував себе Довженко далеко не повністю, і не так, як хотів би, оскільки все життя «змушений був відкуповуватись від режиму» власною творчістю [Гончар 2004: 506].

Той же О. Гончар у нотатці від п'ятого січня 1994 року свідчить про те, що Довженко відчував себе по-справжньому вільним лише на фронті, коли смерть була зовсім поруч. Майже

весь час доводилося працювати йому в атмосфері терору з метою самозахисту. «Довженко – істинний геній, – писав О. Гончар другого лютого 1994 року, – але геній більше в задумах, аніж у звершеннях. Повністю звершитись йому не дозволив режим, а почасти й він сам себе зупиняв...» [Гончар 2004: 511]. На думку автора, зважаючи на суворість тоталітарної системи, важко назвати в літературі ХХ століття поряд з Довженком ще якусь постать, яка б так глибоко, прямо й відверто висловлювала б свої думки про тогочасне життя України і світу.

Митець не боявся глянути в обличчя страшній історії України. Він вдавався до нищівної самокритики, поділяючи думку Т. Шевченка, який виступав проти ідеалізації української історії. Причиною тогочасного становища українського народу Довженко вважав втрату національної гідності, що особливо стало примітним з початком війни. У 1942 році, коли постала явна загроза загибелі від німецько-фашистського окупації, він записує до «Щоденника» рядки, сповнені болу й страждання: «У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності й історії. У нас не державна, не національна і не народна психіка. У нас нема справжнього почуття гідності, і почуття особистої свободи і снує у нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі» [Довженко 2013: 219]. Індивідуалізм українця, поряд з позитивним значенням має негативні наслідки, бо лежить в основі бажання «бути отаманом». У цьому Довженко бачить причину роз'єднаності народу у вирішальні історичні періоди.

У згаданих щоденникових записах він ясно говорить не про народ, а про радянських керівників, яких звинувачує у дурості і нікчемності, «наплювацькому ставленні» до національної культури й долі народу. Що ж до відсутності державницької психології у нашого народу, то причина цього ясна: протягом століть проводилася політика колонізації, русифікації, онімечування. «Наш народ, – пише митець, – нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике дебеле листя, а цвіту де-не-де» [Довженко 2013: 110]. Проте навіть у таких умовах народ зумів зберегти й примножити культуру пращурів.

«Єдина країна у світі. Де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось заперетним, ворожим і контрреволюційним. Це Україна», – занотовує митець у

«Щоденнику» 14 квітня 1942 року [Довженко 2013: 98]. Відсутність національної гідності була обумовлена незнанням історії свого народу, знеславленням національних героїв. Автор називає історію «паспортом на загибель» [Довженко 2013: 99]. Це був результат русифікаторської політики царизму, який прагнув, щоб народи імперії не знали про своє минуле, не розуміли своєї окремоті й не прагнули до самостійності. Теж саме мав на меті й тоталітарний сталінський режим.

Відсутність українського менталітету, як риси української душі, ілюструють сторінки літературних творів, а особливо «Щоденник» митця. На його сторінках автор наводить інші позитивні риси українців, що передаються з покоління в покоління: працелюбність, безмірна любов до рідної землі, миролюбність, шанобливе ставлення до інших народів, гостинність, щедрість, ласкавість, доброзичливість, любов до природу гармонію відносин з нею, шанобливе ставлення до жінки, пісенність і співучість.

Будучи переконаним, що «історія рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу» [Довженко 2013: 99], закликав вивчати її, досліджувати письмові й речові пам'ятки минулого, що є святинєю народною. Довженко сумував з приводу того, що безліч історичних пам'яток було знищено під час війни. 3 грудня 1943 року він вносить до «Щоденника» великий запис, що містить перелік пам'ятників культури, що зникли за його пам'яті. «Одним словом, двадцятий вік помстився, – робить висновок митець. – Погуляв по слідам і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Оставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю» [Довженко 2013: 280].

Проте Довженка обурювало більше те, що їх продовжували знищувати у мирний час, замість реставрації. «Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини. У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це», – відверто і сміливо свідчить запис без дати у «Щоденнику». Дивувало Довженка й те, що за знищення пам'яток радянська влада не карає, а нагороджує. У нищенні українських святинь Довженко вбачав вияв тогочасної політики комуністичної партії, яка прагнула стерти з свідомості народу знання про минуле. За переконанням Довженка, дух народу

залежить від його історичної пам'яті, від ступеня втілення у сучасниках минулого Батьківщини.

Ще один аспект творчості Довженка, на який звертає увагу О. Гончар у щоденниковому записі від третього вересня 1994 року, це здатність автора передбачливо дивитися в майбутнє. Він пише про те, що Довженка непокоїло, чи не виросте емоційно глухим покоління, яке не бачило війни, нестатків, голоду, яке не знає історії свого народу. Чи не буде воно споживацьким, чи матиме в душі помисли високі, чи хвилюватимуть його твори мистецтва і літератури [Сверстюк 2007: 162]. Нині суспільство переконається на кожному кроці, що побоювання Довженка не були марними. А тому літературна спадщина митця, що має колосальний виховний потенціал, набуває сьогодні нового змісту.

Тиск обставин набув своєї особливої гостроти в часи Довженка, коли будь-який вияв любові до свого народу розцінювався як націоналізм з усіма послідовними наслідками. Така доля спіткала багатьох прогресивних громадян тогочасного суспільства, особливо серед інтелігенції. Не оминула вона й автора «України в огні». Він на собі відчуває, як змушений коритися Сталінській волі, як змушений писати на замовлення Кремля, не має можливості сповна розкритися у власній творчості. Уся його натура протестує проти такого стану, про що правдиво свідчать лише рядки «Щоденника»: «Доле, пошли мені силу. Дай мені мужність проливати на чужині кров мого серця, як благотворну росу, і всміхатися крізь сльози. Не спустош моєї душі, ... щоб до самої смерті проніс ніжну палку любов до найдорожчої в світі батьківщини, до народу. Не одніми в мене творчості, все інше одніми, моя вкраїнська доле» [Довженко 2013: 346]. В останніх словах криється розуміння письменником свого покликання служити народові, пробуджуючи в ньому національну самосвідомість.

Більшість думок Довженка, записаних у «Щоденнику» є загальновідомими. Проте слід зазначити, що деякі з нотаток є глибокими, провісними, на які здатен лише справжній геній. У своїх філософських задумах він випередив свій час, рядки його записних книжок густо пересипані думками справжнього патріота. Прикметно також те, що домінантною у щоденникових записах, як і у всьому літературному доробку митця, є проблема збереження

історичної пам'яті та національної самосвідомості українців. Прогресивні погляди письменника на історію народу є наразі актуальними і спонукають до глибшого вивчення його творчої спадщини.

Література:

Гончар 2004: Гончар О. Т. Щоденники: У 3 т.: Т. 3 (1984-1995) / О.Т. Гончар; Упоряд. В. Д. Гончар. – К.: Веселка, 2004. – 606 с.; *Довженко 2008:* Довженко О. П. Зачарована Десна: Кіноповісті, оповідання, щоденник / Олександр Довженко. – Харків: Фоліо, 2008. – 287 с.; *Довженко 1990:* Довженко О. П. Олександр Довженко. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / О. П. Довженко. – Київ: Радянський письменник, 1990.; *Довженко 2013:* Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939 – 1956 / О. П. Довженко. – Харків: Фоліо, 2013. – 979 с.; *Мащенко 2004:* Мащенко С. Філософські обрії Олександра Довженка / С.Мащенко. – Чернігів: Чернігівські береги. – 2004. – 128 с.; *Сверстюк 2007:* Олександр Довженко вчора і сьогодні. Образ дисидента. Збірник матеріалів / Упоряд. Є. Сверстюк. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 240 с.